

סוגיה י: זמן בדיקת חמץ

רקע

לאחר שלמדנו את היסודות מהתורה [תשבתו ובל יראה ובל ימצא] ומדרבנן [בדיקה וביטול] יכולים אנו ללמוד את שאר דיני בדיקת חמץ על פי סדר הגמ'.
 א. גמ' ד. "והשתא דקיימא לן דלכולי עלמא אור אורתא... ואתי לאימנועי ממצוה"
 ב. ר"ן א: באלפס ד"ה והשתא, ואיכא, אמר
 ראב"ד א. באלפס, "ועוד אטו מי ליכא לילה במשנה ובברייתא... אור לצורך שנאו"
 ג. רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"ב ה"ג
 ד. תוס' רבינו פרץ ד"ה לא נפתח
 ריטב"א ד"ה אמר אביי
 טור סוף סי' תלא, "וכתב ה"ר יונה... ואפילו אם התחיל כבר פוסק"
 ה. שו"ע סי' תלא ומשנה ברורה [במיוחד: ס"ק ה-ח, י-יא]

מקורות

א. גמ' ד. "והשתא דקיימא לן דלכולי עלמא אור אורתא... ואתי לאימנועי ממצוה"
 ב. ר"ן א: באלפס ד"ה והשתא, ואיכא, אמר
 ראב"ד א. באלפס, "ועוד אטו מי ליכא לילה במשנה ובברייתא... אור לצורך שנאו"
 ג. רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"ב ה"ג
 ד. תוס' רבינו פרץ ד"ה לא נפתח
 ריטב"א ד"ה אמר אביי
 טור סוף סי' תלא, "וכתב ה"ר יונה... ואפילו אם התחיל כבר פוסק"
 ה. שו"ע סי' תלא ומשנה ברורה [במיוחד: ס"ק ה-ח, י-יא]

תוס' רבינו פרץ ד"ה לא נפתח
 לא נפתח אינש בעידניה. מכאן נראה דאסור לאכול כליל ארבעה עשר קודם בדיקה גזירה דילמא אתי לאימשוכי".

ריטב"א ד"ה אמר אביי

אמר אביי הלכך האי צורבא מרבנן כו'. פירש הרי"ט כיון דטעמא לאו משום זריזות אלא משום שאור הנר יפה, ראוי שלא לטרוף השעה ותהא בדיקה שלא כראוי, הלכך לא ליפתח בעידניה. וכתב ז"ל מיהו אם פתח אינו נדחה לגמרי, אלא יקצר כל מה שאיפשר. ודוקא (ל) [ב]עידניה דהיינו דרך קבע בעתו הקבועה ללילה, אבל בדרך עראי לעיוני בעלמא שרי. וכיון דעידניה שהיא מצוה אסרינן, קל וחומר לאכילה ומרחץ וחבריהם שהוא אסור. ומיהו, אף בהנהו אפשר לומר שאם התחילו אין מפסיקין, כיון דכל הלילה זמניה עד כאן.

טור סוף סי' תלא

וכתב ה"ר יונה שאם התחיל ללמוד מבעוד יום שאין צריך להפסיק. ונראה לי דכיון שהטעם משום שלא יטריד בלימודו וישכח מלבדוק אין חילוק ואפילו אם התחיל כבר פוסק"

הסבר הסוגיה

"אמר רב נחמן בר יצחק [בודקים חמץ בלילה] בשעה שבני אדם מצויין בבתיהם ואור הנר יפה לבדיקה".

[גמ' ד.].

רב נחמן בר יצחק מביא שני הסברים מדוע בודקים חמץ בלילה:

א. חכמים תיקנו בדיקת חמץ בשעה שאנשים מצויים בבתיהם, ויש להם יכולת לקיים את התקנה.

ב. חכמים תיקנו בדיקה בלילה, כיוון שזו שעה מתאימה לבדיקה יסודית, אבל ביום אור החמה מאפיל על אור הנר, והבדיקה לאור הנר אינה אפקטיבית.

בין שני ההסברים הללו יש נפקא מינה, האם מותר להקדים את הבדיקה ליום יג. לפי ההסבר הראשון ניתן לומר שמותר. חכמים תיקנו זמן מתאים כדי שאנשים לא יפגעו בתקנתם, לפיכך אין לאחר ולבדוק לאחר ליל יד, אבל להקדים ליום יג מותר. לפי ההסבר השני אין להקדים ולבדוק ביום יג, שבדיקה לאור הנר בזמן זה אינה מושלמת. לקמן [עמ' ???] בדיון על בדיקה לאור הנר [ז:] נרחיב בדין זה.

הראב"ד [א. באלפס] מחדש דין לגבי זמן בדיקת חמץ, חידוש הנלמד מהמונח "אור ל": "כל המקומות שהוא צריך להקדים לתחילת הלילה כגון בדיקת חמץ ומשיאין משואות תניא אור מפני שעדיין יש שם אור היום ואינו חושך". הראב"ד סובר שהחוב להקדים את הבדיקה לתחילת הלילה אינו מדין זריזין מקדימים למצוות, אלא משום שעיקר זמן בדיקת חמץ הוא בתחילת הלילה, והבדיקה בשאר הלילה היא בדיעבד בלבד.

"הילכך האי צורבא מרבנן לא לפתח בעידניה באורתא דתליסר דנגהי ארבסר דלמא משכא ליה שמעתיה ואתי לאימנועי ממצוה" [גמ' ד.].

מחדשת הגמ', שכיוון שבדיקה בלילה היא חובה מעיקר הדין, ולא רק הקדמה מדין זריזין מקדימין למצוות, שאין לקבוע זמן ללימוד תורה לפני הבדיקה, שמא ישכח מלבדוק. מוסיף רבינו פרץ [ד"ה לא נפתח], שאם אסור ללמוד כליל יד לפני הבדיקה, כל שכן שאסור לאכול בזמן זה.

נחלקו הראשונים בזמן האיסור. רש"י [ד"ה באורתא דתליסר נגהי ארבסר] כותב: "באורתא דתליסר נגהי ארבסר - ליל יציאת שלשה עשר שהוא כניסת ארבעה עשר והוא ליל בדיקת חמץ". האיסור ללמוד הוא כליל ארבעה עשר בלבד. הרמב"ם מרחיב את האיסור על סוף יום יג: "ואין קובעין מדרש בסוף יום שלשה עשר... שמא ימשך וימנע מבדיקת חמץ בתחילת זמנה".

לפי חידושו של הראב"ד בזמן בדיקת חמץ, שיטת הרמב"ם שאין לקבוע מדרש בסוף יום שלושה עשר מחוייבת. אסור ללמוד בתחילת ליל יד, כיוון שצריך לבדוק בשעה זו, ומדוע

הגמ' אומרת שאסור ללמוד "דלמא משכא ליה שמעתיה", אלא על כרחנו, שהאיסור הוא מסוף יום יג.

מלשון הרמב"ם משמע שהוא מסכים עם שיטת הראב"ד, שהרי הוא כותב: "ואין קובעין מדרש בסוף יום שלשה עשר... שמא ימשך וימנע מבדיקת חמץ בתחלת זמנה".

נחלקו הראשונים בשאלה נוספת. האם אדם חייב להפסיק לימודו ולהפסיק סעודתו בזמן בדיקת חמץ, או שיותר לו לסיים לימודו או סעודתו, ולאחר את הבדיקה לאחריהם. שאלה זו מתחלקת לשני מצבים שונים: 1. כשהתחיל ללמוד או לאכול בזמן שהיה אסור לו להתחיל דברים אלו. 2. כשהתחיל בזמן שהיה מותר לו להתחיל, והגיע זמן הבדיקה.

הריטב"א [ד"ה אמר אביי] סובר שאין צריך להפסיק לימודו, ואפשר שאין צריך להפסיק סעודתו. הטור [סי' תלא] מביא שיטה זו בשם רבינו יונה, אך הטור עצמו סובר שצריך להפסיק. ניתוח מחלוקת הראשונים צריך להעשות בהקשר רחב יותר. המשנה בשבת [ט:] אומרת: "מפסיקין [באמצע הסעודה] לקריאת שמע ואין מפסיקין לתפלה". מסביר רש"י [ד"ה מפסיקין לק"ש], שחובה להפסיק עשיית צרכים אישיים לצורך מצוה דאורייתא ואין חובה להפסיק לצורך מצוה דרבנן [הבחנה זו עולה גם מהגמ' סוכה לח.]. הר"ן [שבת ד. באלפס ד"ה ומיהו] לומד מהגמ' בפסחים, שאם התחיל בהיתר אין צריך להפסיק אפילו למצוה דאורייתא. לפי זה בדיקת חמץ דרבנן, ואין להפסיק לה אפילו אם התחיל באיסור. שיטת רבינו יונה והריטב"א ברורה, ושיטת הטור צריכה עיון.

נחלקו האחרונים בהסבר שיטת הטור:

א. הב"ח [סי' תלא ד"ה וכתב ה"ר יונה] מפרש, שהחשש שמא ישכח בדיקת חמץ אינו זהה לחשש שמא ישכח קריאת שמע ותפילה. קריאת שמע ותפילה קבועות, והם חלק מסדר היום של כל אחד ואחד, לכן שכחה בהם אינה מצויה כל כך, אבל בדיקה שאינה קבועה, יש חשש גדול שמא ישכח. לפיכך החמירו חכמים בבדיקת חמץ, ופסקו שמפסיק עיסוקיו ובודק.

ב. מגן אברהם [שם סק"ח]: דין הפסקה לבדיקה זהה לדין הפסקה לכל התורה כולה. הטור סובר שבדיקת חמץ דאורייתא, כיוון שהיא מונעת איסור בל יראה ובל ימצא, ולכן צריך להפסיק לה. רבינו יונה סובר שבדיקה דרבנן, שהחיוב דאורייתא הוא רק מחצות יום ארבעה עשר, ולכן אין צריך להפסיק לה. לשניהם אם התחיל בהיתר אין להפסיק, שאפילו למצוות מהתורה אינו מפסיק כשהתחיל בהיתר.

ג. הגר"א [סי' תלא סע' ב אות ח] מפרש שחובת ההפסקה אינה מחשש שמא ישכח, אלא מפני שעיקר זמנה בתחילת הלילה, ולכן כשמגיע הלילה צריך להפסיק ולקיים את המצוה בזמנה.

סיכום

בדיקת חמץ היא מצוה מדרבנן שזמנה בליל ארבעה עשר בניסן. יש ראשונים [ראב"ד, ר"ן וכנראה גם הרמב"ם] הסוברים שעיקר זמנה בתחילת ליל ארבעה עשר.

חכמים אסרו ללמוד ולעסוק בצרכים אישיים בזמן בדיקת חמץ, ולפי חלק מהראשונים אף סמוך לזמן בדיקת חמץ. יש פוסקים הסוברים שאיסור לימוד ועיסוק בצרכים אישיים בבדיקת

חמץ זהה לאיסור בכל המצוות, ויש פוסקים הסוברים שבחמץ יש חומרה מיוחדת שאין בשאר מצוות.

הלכה

השו"ע [סי' תלא סע' א] פוסק: "בתחלת יום ארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר" - משמע שעדיף לבדוק בתחילת הלילה. השו"ע [סע' ב] פוסק: "יזהר כל אדם שלא יתחיל בשום מלאכה ולא יאכל... עד שיבדוק" - משמע מלשונו שהאיסור רק מצאת הכוכבים. המגן אברהם [סק"ג מובא במשנ"ב סק"ה] לומד מתפילת מנחה [סי' רלב], שהאיסור הוא מחצי שעה קודם זמן הבדיקה.

נחלקו השו"ע והרמ"א [שם] האם אדם שהתחיל באכילה ובעשיית מלאכה מבעוד יום צריך להפסיק בצאת הכוכבים לבדיקה. השו"ע פוסק שאינו מפסיק הרמ"א פוסק שמפסיק.

הפוסקים נחלקו בהסבר מחלוקתם. המגן אברהם [סק"ז-ח] מסביר, שמחלוקתם האם בדיקת חמץ מוגדרת כמצוה מהתורה או כמצוה מדרבנן. השו"ע סובר שמצות בדיקה היא מצוה מדרבנן, ולכן אפילו אם התחיל באיסור [בחצי שעה שקודם צאת הכוכבים] אינו צריך להפסיק. הרמ"א סובר, שכיוון שהבדיקה מונעת איסור דאורייתא, דינה כמצוה מהתורה שאם התחיל באיסור, מפסיק. אם התחיל בהיתר [לפני החצי שעה שקודם צאת הכוכבים] לכולי עלמא אינו פוסק.

הגר"א [מחודש ח] והפרי חדש [סע' ב] מפרשים, שלדעת השו"ע בדיקת חמץ דרבנן, ואפילו אם התחיל באיסור אינו מפסיק. לדעת הרמ"א עיקר המצוה היא בתחילת הלילה, ואפילו אם התחיל בהיתר מפסיק.

המשנה ברורה [סק"ט] מחבר את שתי השיטות לחומרא. לדעתו אם התחיל באיסור, מפסיק לכולי עלמא. אם התחיל בהיתר, לדעת השו"ע אינו מפסיק, ולדעת הרמ"א מפסיק.

רק אכילת קבע אסורה לפני בדיקת חמץ אבל אכילת עראי [פת פחות מכביצה, ופירות ללא הגבלה] מותרת [משנ"ב סק"ו]. מוסיף המשנה ברורה [שם ובביאור הלכה ד"ה ולא יאכל], שדין זה אמור רק בחצי שעה שלפני צאת הכוכבים, אבל משהגיע צאת הכוכבים אסור להתעכב באכילת פירות, כיוון שלהרבה פוסקים עיקר זמן המצוה הוא בתחילת הלילה.